

## Kodikološko ispitivanje livanjske *medžmue*, otkrivanje povijesti rukopisa

---

**Tatjana Paić-Vukić**

*Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*

tatjana\_paic@yahoo.com

### Sažetak

Na temelju kodikološke analize osmanske osobne bilježnice, *medžmue*, koju nazivam livanjskom jer se dio njezina sadržaja odnosi na Livanjsku nahiju Kliškoga sandžaka, u radu se izlaže zasad dokučiva i nužno fragmentarna povijest toga kodeksa. Medžmua ima nekoliko slojeva od kojih najstariji potječe iz sredine 17. stoljeća. Ispitivanje papira i duktusa i praćenje tragova preinaka – raskoričenja, pomnijovog obrezivanja listova kako bi se sačuvao tekst na rubovima, prevezivanja – doveli su do zaključaka, pretpostavki i neodgovorenih pitanja o načinu na koji je kodeks dobio sadašnji opseg i sadržaj. Istraživanje je potvrdilo i nezamjenjivost izravna, živa dodira s rukopisnom knjigom kojim se stječu uvidi kakve digitalne snimke ne omogućuju.

Rad posvećujem dragome prijatelju i kolegi Ekremu Čauševiću, već gotovo tri desetljeća mom najpoticajnijem i najbritkijem sugovorniku o osmanističkim, kulturološkim i životnim temama.

*Ključne riječi:* livanjska medžmua, kodikološka analiza, povijest kodeksa, 17. i 18. stoljeće

### 1. Uvod

U radovima o rukopisnim knjigama kodikološki se opis najčešće svodi na uvodno predstavljanje materijalnih obilježja – dimenzija, svojstava papira i uveza, boje tinte i broja redaka na stranici, a za njim slijedi „glavni dio“, onaj koji se bavi tekstem. Tako se razdvajaju fizički artefakt i nematerijalni tekst, „tijelo i duša“ kodeksa, kako kaže Jan Just Witkam (1995: 130), jedan od vodećih svjetskih stručnjaka za arabičke rukopise. Witkamova se metafora doima osobito prikladnom znamo li da su u srednjovjekovnoj arapskoj kulturi dijelovi kodeksa nosili nazive dijelova ljudskog tijela, na primjer *uđn* (uho; prijeklop), *ra's* (glava; gornja margina; prednji rub), *wağb* (lice; recto, prednja strana lista; prednja korica) i *ħadd* (obraz; desna ili lijeva margina) (Gacek, 2001: xv). Tjelesne metafore poznaje i srednjovjekovna europska kultura knjige, a u jednome tekstu iz 14. stoljeća kodeksi su čak personificirani i

tuže se da ih od ležanja bole leđa i bokovi, da su im udovi ukočeni, boja da im se s vremenom mijenja kao da obolijevaju od žutice, a iznutra ih izjedaju crvi (Carmassi, 2019: 315).

Posljednjih se desetljeća predmet kodikologije proširio uključivanjem naoko sporednih i često zanemarivanih sadržaja rukopisne knjige. To su zapisi o vlasništvu, kolofoni i stihovi pisara, te bilješke na rubnim bjelinama, praznim listovima i unutarnjim, rjeđe i vanjskim stranama korica. U arabičkim kodeksima nađu se i upisi kakve ostale kulture knjige ne poznaju, na primjer svjedodžbe (ar. *iğāza*, tur. *icāzetnāme*) kojima se potvrđuje da je neka osoba prisustvovala čitanju teksta prepisanog u kodeksu, ili one kojima profesor učeniku po završetku tumačenja djela daje odobrenje da stečeno znanje prenosi drugima (Witkam, 1995: 123).<sup>1</sup> Ti tragovi izrade, kolanja i korištenja kodeksa pridonose poznavanju njegove povijesti i odnosa autora (u slučaju autografa), pisara, vlasnika i čitatelja prema knjizi i tekstu. Njihovim uključivanjem u kodikološko ispitivanje prevladava se podjela na materijalne i intelektualne vidove knjige, a tekst, makar bilo posrijedi i mnogo puta prepisivano djelo, u svakom se rukopisu drukčije kontekstualizira i zadobiva nova značenja. O tim je sadržajima iscrpno pisao Muhamed Ždralović u monografiji *Bosansko-hercegovački prepisivači djela u arabičkim rukopisima* objavljenoj 1988. godine. Knjiga nije prevedena s hrvatskoga – da jest, zaslužno bi ponijela epitet *groundbreaking* – pa je međunarodna recepcija izostala. I nekoliko desetljeća od njezina izlaska, o marginalnim se upisima u arabičkim kodeksima govori kao o neistraženom ili nedostatno istraženom području. *Slavica non legitur*.

Marginalni sadržaji kodeksa u novije se vrijeme nazivaju paratekstovima, neologizmom kojim književni teoretičar Gérard Genette označava popratne verbalne i neverbalne elemente koji usmjeravaju čitanje i razumijevanje teksta.<sup>2</sup> Genette je imao na umu tiskane knjige, u kojima su paratekstni sadržaji naslovi, epigrafi, posvete, predgovori, urednički i recenzentski tekstovi na klapnama i poledini i dr. Uza sve razlike između paratekstova u tiskanim i onih u rukopisnim knjigama – a jedna je od važnih ta da su prema Genetteu paratekstni elementi samo oni za koje je odgovornost preuzeo autor ili njegovi suradnici (Genette, 1997: 9), dok se u rukopisnim knjigama tako nazivaju i bilješke pisara, čitatelja i vlasnika – naziv je pogodan u najmanju ruku zato što nas, jednom kad odredimo opseg i sadržaj pojma, oslobađa potrebe za daljim nabranjem i opisivanjem.

<sup>1</sup> O takvim svjedodžbama koje se čuvaju u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu v. Popara (2007).

<sup>2</sup> Za šire objašnjenje paratekstova u rukopisnim knjigama v. Ciotti i Lin (2016: VII-XII).

## 2. Okvir kodikološkog ispitivanja osmanskih osobnih bilježnica, medžmua

Osmanske osobne bilježnice raznovrsna sadržaja, *medžmue*, posebna su skupina arabičkih rukopisa i po načinu izrade i po odsustvu jasno određive strukture, a ta posebnost usmjerava i istraživački pristup.<sup>3</sup> Za razliku od uobičajena postupka izrade kodeksa – tekst je pisan na listovima papira, a zatim su svežnjići spojeni i knjižni blok obrezan pa ukoričen – medžmue su se mogle kupiti već uvezane, kao današnje bilježnice (Ždralović, 1988, sv. 1: 109). Iako mnogi upisi u njima sežu do rubova stranica, u većini takvih kodeksa oni nisu prerezani što također pokazuje da pisanje nije prethodilo uvezivanju. Neizravno taj slijed postupaka potvrđuju i medžmue u kojima je preostalo mnogo praznih listova. Teško da bi netko neuvezane listove koristio za nesustavno unošenje šačice zapisa, a zatim ih dao spojiti.

Medžmue su se mogle naslijediti ili kupiti na dražbama ostavina kao i druge vrste kodeksa, pa bi ih novi vlasnici nastavili popunjavati. Poneke su nastale tako što su vlasnici unosili bilješke na stranicama kodeksa koje su ostale prazne nakon prepisivanja jednoga ili više djela. U takvim je slučajevima teško odrediti granicu od koje kodeks s nekoliko traktata i mnogo dodatnih upisa počinjemo smatrati osobnom bilježnicom. Ima i medžmua načinjenih spajanjem više cjelovitih rukopisa ili fragmenata i samo se pomnijom kodikološkom, paleografskom i tekstnom analizom mogu razabrati različiti slojevi i način na koji su objedinjeni.

Raspored upisa još jedna je važna osobitost medžmua. Dok se u kodeksu u kojemu je prepisano jedno ili više djela jasno razlučuju prostor teksta i prostor margine, u medžmuama nema glavnog teksta koji bi bio referentna točka za određivanje ostalih upisa kao sporednih, paratekstnih. Bilješka o izbijanju kuge, kakva se u primjerku nekog djela nalazi na margini ili praznom listu, smatra se paratekstom jer je sporedna u odnosu na glavno djelo, a važna je ne samo stoga što daje obavijest o epidemiji, nego i zato što pridonosi poznavanju vremena i okolnosti nastanka ili korištenja kodeksa. I u medžmui se među ostalim zapisima može naći uredno prepisano cjelovito djelo ili fragment, a uz njega bilješke na rubnim bjelinama. Te bilješke, bez obzira na to odnose li se na sadržaj djela ili ne, jesu marginalije, jesu paratekstovi u odnosu na djelo uz koje su upisane, ali u kodeksu kao cjelini to djelo nije glavni tekst niti su te marginalije marginalni sadržaji medžmue. Određivanje jednoga teksta u medžmui najvažnijim, središnjim, a drugoga sporednim, uzgrednim, podrazumijeva poznavanje zapisivačevih sklonosti i poriva, a budući da te sklonosti i porive ne znamo, pridavanjem ili odricanjem važnosti pojedinim

<sup>3</sup> Medžmuama se nazivaju i pjesničke antologije i zbornici tekstova iz iste ili različitih disciplina. U ovom se radu govori samo o medžmuama koje su služile kao osobne bilježnice.

zapisima mi ih učitavamo.<sup>4</sup> Ne može se znati jesu li nekome molitve i apotropejski savjeti bili vredniji od kakve učene teološke ili jezikoslovne rasprave. Ni mjesto na kome je nešto zapisano ne govori o važnosti zapisa; sigurno je samo to da ga je vlasnik smatrao vrijednim uvrštavanja u bilježnicu.

Gotovo potpuno odsustvo paratekstova značilo bi da se kodikološka analiza međmua svodi na kodikologiju u užem smislu kao pomoćnu povijesnu znanost koja ispituje proces izrade i materijalna obilježja rukopisne knjige. Na primjeru jedne iznimno bogate i kompleksne međmuae iz osmanske Bosne ispitat ću dosege takve analize i pokazati da pomnjivo pregledavanje kodeksa i otkrivanje njegovih slojeva i preinaka, uz ispitivanje obilježja duktusa,<sup>5</sup> mogu dovesti do zaključaka, ili barem plauzibilnih pretpostavki, o njegovoj povijesti i odnosu vlasnika prema njemu. Fizički dodir s kodeksom pritom je nezamjenjiv jer pruža uvide kakvi se ne mogu steći pregledom digitalnih snimaka. Istraživanje će obuhvatiti i pojedine zapise iz međmuae jer, kao što je rečeno, materijalna obilježja i tekstovi nisu odvojene cjeline. I jedno i drugo djelo su ljudi koji su kodeks stvarali i njime se služili.

### 3. Livanjska međmua

Bilježnica koju nazivam livanjskom jer se dio njezina sadržaja odnosi na Livanjsku nahiju Kliškoga sandžaka čuva se u Orijentalnoj zbirci Arhiva Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu pod signaturom OZHA R 1469.<sup>6</sup> Kupljena je od Mustafe Kenovića u Sarajevu 1932. godine. Ima 159 listova bez originalne folijacije, od kojih je većina dimenzija 16 x 26 cm, i smeđi kožni uvez s tamnocrvenim hrptom i bademastim medaljonom na sredini svake korice. Međmua obuhvaća stotine većinom nedatiranih tekstova na osmanskom turskom, arapskom i perzijskom jeziku. Najraniji zapis s datacijom nalazi se na listu 140b, gdje je netko od vlasnika zbilježio da mu je otac, Omer-aga, umro 24. redžeba 1057. (25. 8. 1647). Prijepis *temesuka*, priznanice, na listu 99a nosi najkasniji datum – 1. redžeba 1220. (25. 9. 1805).

Sadržaj međmuae počinje prijepisima osmanskih dokumenata iz druge polovine 18. stoljeća, koji se većinom odnose na livanjsku utvrdu i sela Livanjske nahije, a tekstovi dokumenata nalaze se i u sredini i pri kraju kodeksa. O razlozima takva rasporeda govorit će se kasnije. Slijede fetve prusačkih muftija Mustafe i Ibrahima i pljevaljskog muftije Omera, propovijedi, propisi o nasljeđivanju te formule

<sup>4</sup> Iznimno rijetko događalo se da vlasnik napiše što ga je potaknulo na popunjavanje međmuae. Takvi upisi, promatrani kao svojevrсни paratekstovi, tema su rada koji pripremam za *Journal of Islamic Manuscripts*, Leiden.

<sup>5</sup> Priklanjam se Dérocheovu shvaćanju (2005: 205) da je paleografija neodvojiva od kodikologije.

<sup>6</sup> U referencijama na taj rukopis u daljem će se tekstu pisati samo folijacija, bez navođenja signature.

za zaključenje braka, obnovu vjere, obnovu braka i primanje islama, što upućuje na zaključak da je barem jedan od vlasnika pripadao ulemi. U međžmui su i hadisi, pripovijesti iz rane islamske povijesti, komentari Allahovih lijepih imena, molitve, često one za zaštitu od kuge, imena poslanika Muhameda i popis predmeta iz njegove ostavine s objašnjenjima blagotvornih svojstava takva zapisa, kaligrafski ispisan niz Poslanikovih osobina, poznat kao *Hilye-i şerif* (Časni opis), kome su se također pripisivala zaštitna svojstva, te mnogi drugi talismanski zapisi i crteži.<sup>7</sup> Sadržaj međžmue čine još savjeti za začecé i poboljšanje spolnog života, od kojih neki obećavaju „neizreciv užitek“, svojstva ljekovitog bilja s prijevodom nekih naziva na bosanski, recepti za ljekovite napitke i kreme, za izradu tinte, upute za pretkazivanje spola nerođena djeteta, zapisi o svojstvima dana u tjednu te o tome što treba činiti kojega dana i u kojem satu, i upute za tumačenje snova. Na raznim mjestima u kodeksu zapisane su pjesme: arapska vjeronaučna kasida *Bad' al-amālī* s turskim i perzijskim prijevodom, duhovna kasida *Munfariğa*, te nabožne pjesme *ilahije* i *munadžati*. Osim tih pjesama ima i stihova divanskih pjesnika Nef'ija, Usulija, Nergisija, Şuhudija i drugih.

Livanjska međžmua obuhvaća tekstove kakvi se često nalaze i u drugim osmanjskim osobnim bilježnicama, no u malo kojoj su toliko brojni i toliko raznorodni. Zbog tog obilja i šarolikosti može se smatrati najbogatijom međžmuom Akademiji- ne Orijentalne zbirke. Nažalost, ne zna se pouzdano tko ju je posjedovao jer iako u njoj ima osobnih imena, nije jasno koja su od njih imena vlasnikâ. Zapise o rođenju, smrti ili sklapanju braka znanaca ili članova obitelji unijelo je nekoliko osoba koje se nisu potpisale. Jedna grupa takvih zapisa nosi datume od 1647. do 1661. godine (listovi 107b i 140a–b), a u drugoj su zapisi iz razdoblja od 1711. do 1763. (listovi 133a–b i 140a). Sudeći po velikom vremenskom rasponu i različitim duktusima, ove iz druge grupe pisalo je nekoliko ruku.

Jedini spomen vlasništva nalazi se uz molitvu, dovu, koju je vjerojatno trebalo prepisati na poseban papir da bi je osoba kojoj je namijenjena nosila uza se kao talisman (list 122a).<sup>8</sup> Toj dovi, kojom se od Boga traži da onome tko je nosi potčini sve ljude, dodana je bilješka sročena poput vlasničkih upisa kakvi se uobičajeno nalaze na nekoj od prvih stranica kodeksa. Ona se, međutim, ne odnosi na međžmuu, nego na talisman: „Vlasnik i posjednik Mehmed [Muhamed?] sin Mehmedov [Muhamedov?].“<sup>9</sup> Ime Mehmed nalazi se, kao što je rečeno, i u potpisima nekih

<sup>7</sup> Odabrane apotropejske, ljekovite i srećonosne zapise predstavila sam u članku „Protiv uroka, bolesti, džina, divova i vila: čudotvorni zapisi iz livanjske bilježnice“, koji je predan za objavljivanje u zborniku radova s I. regionalne studentske konferencije „Mladi turkolozi“ održane u Zagrebu 20.–22. svibnja 2021.

<sup>8</sup> Prijevod cijeloga zapisa daje se u radu navedenom u prethodnoj bilješci.

<sup>9</sup> Livnjak Muhamed sin Muhameda prepisao je 1797. djelo o osnovnim vjerskim dužnostima, koje se čuva u Arhivu Hercegovine u Mostaru (Ždralović, 1988., sv. 2: 240), no bez uvida u taj kodeks radi usporedbe duktusa ne može se zaključiti je li posrijedi ista osoba.

dokumenata i pisama, no ne mora biti da se tako zvao jedan od vlasnika kodeksa. Možda je čudotvorni zapis sastavljen za nekog Mehmeda onako kako je na drugom mjestu napisana dova za zaljubljanje Abdullaha i Merjeme (list 100a–b).

### 3.1. Kodikološka analiza

Livanjska medžmua izrađena je od nekoliko vrsta papira. Najveći dio kodeksa čini potamnjeni papir s vodenim znakom samostrela u krugu iznad kojega je trolist. Kontramarka ima slova S i P i Andrijin križ u krugu. Takav filigran s istom kontramarkom nalazimo kod Briqueta (1968: br. 769). Datiran je s 1597. godinom i bio je znak proizvođača papira iz Ferrare. Budući da je trajanje vodenog znaka približno trideset godina, vrijeme izrade kodeksa sezalo bi do kraja prve trećine 17. stoljeća. Takav je znak identificirao Traljić (1954: 169–170) u zborniku bosanskog katolika Nikole Palinića,<sup>10</sup> no ondje je samo djelomice vidljiv pa se ne može utvrditi je li istovjetan onome u livanjskoj medžmui. S obzirom na to da se Palinić rodio između 1620. i 1630. godine (Adamović, 1996: 7), donja granica nastanka njegova zbornika, pa i livanjske medžmue, može se pomaknuti prema sredini 17. stoljeća. U prilog takvu datiranju medžmue idu i najraniji u njoj zabilježeni datumi, no njih treba uzeti s oprezom budući da se nalaze u zapisima o sklapanju braka i rođenju i smrti u obitelji, a oni su mogli biti uneseni više godina nakon samih događaja.

Kodeks je u jednom trenutku svoje povijesti raskoričen i razvezan, a zatim su mu na pet mjesta privezani svežnjići od dviju vrsta novijeg, glatkog papira, na kojima nema ni jednog upisa (listovi 15–18, 86–91, 125–129, 146–151 i 155–156). Ti su listovi dobro očuvani i odudaraju od tamnijeg, grubljeg i vlagom zahvaćenog papira starijeg sloja, no nemaju vodenih znakova koji bi nam dali približno vrijeme izrade novog kodeksa. Prvome svežnjiću prethodi nedovršen prijepis životopisa Mahmud-paše Hrvata. Na listu 14b, na kojemu se tekst prekida, nalazi se kustoda *pâdişahın*, što znači da je tom riječju trebao započeti nastavak teksta na sljedećoj stranici, no njega nema ni ondje ni drugdje u medžmui. Možda je vlasnik koji je dao raskoritičiti stari kodeks kanio dalje prepisivati životopis pa je zato na tom mjestu dodao listove, a možda je posrijedi slučajnost. U medžmui se nalazi i naknadno ubačen, neprivezan list 57, različit od svih ostalih. Deblji je, svjetliji, i ima vodeni znak tri polumjeseca, što je česta oznaka papira talijanske proizvodnje. Očito je pripadao nekom kodeksu oblika *sefine*, a takvima je hrbat na kraćem rubu. Upisi na stražnjoj stranici „naopako“ su uneseni u odnosu na one na prednjoj, upravo onako kako se pisalo u sefinama. Često se u rukopisnim knjigama nađu volantni listovi za koje se ne zna odakle su onamo dospjeli.

Vodeni znak koji se može pratiti kroz gotovo cijelu medžmuu navodi na zaključak da je najveći dio staroga sloja kodeksa bio jedna cjelina. Od nje odudaraju

<sup>10</sup> Taj se kodeks čuva u Središnjoj zbirci Arhiva HAZU u Zagrebu, sign. I a 120.

listovi 135–138 koji su od drukčijeg papira s nedostatno jasnim vodenim znakom i užim razmakom između usporednih crta, otisaka metalnog sita korištenog u proizvodnji. Ne mora biti da je taj svežnjić naknadno pridodan jer mnogi su kodeksi izrađeni od više vrsta papira.<sup>11</sup> Na njemu je prijepis vjerskog traktata koji potpisuje Ishak b. Mustafa Jedžo-zade (list 135a–136b).<sup>12</sup> Možda je to fragment nekog drugog kodeksa, a možda je vlasnik dao Ishaku da mu to djelo prepíše u međzmuu. Nije bilo neuobičajeno pisati u tuđim bilježnicama. Primjera radi, stihove koje je sastavio netko s pjesničkim imenom (*mablasom*) Meraki nalazimo u međzmuu sarajevskog kadije Mustafe Muhibbija i međzmuu sarajevskog muftije Mehmeda Šakira Muidovića, sve upisane karakterističnim duktusom različitim i od Muhibbijeva i od Muidovićeve.<sup>13</sup> Zato uz ograde treba koristiti riječ vlasnik kada se govori o zapisivačima u međzmuama.

Pri prevezivanju livanjske bilježnice poremećen je redoslijed listova, što se može utvrditi praćenjem tragova vlage. Pritom se digitalne snimke pokazuju korisnijima od prelistavanja. Kada se otvori mapa u kojoj se jednim pogledom mogu obuhvatiti snimke više desetaka stranica, zamjećuje se neobičan raspored jakih mrlja: na početku ih je mnogo, zatim se gube, pa se opet u nekoliko navrata pojavljuju. Listovi 1–14 imaju tragove vlage istovjetne onima na 94–99 i 134–139, možda i 159. Oni su očito nekoć bili jedni do drugih, a razdvojeni su pri izradi sadašnjeg kodeksa, kada su načinjeni novi svežnjići. Listovi 94–99 na primjer čine cjelinu koja se nastavlja na list 2 sudeći po vrsti tekstova i identičnim mrljama. I listovi 1a i 153a, na kojima su vježbe računanja zapisane istom rukom, razdvojeni su pri prevezivanju. Nažalost, nema originalne folijacije koja bi omogućila potpuno rekonstruiranje nekadašnjeg redoslijeda.

Sadržaj vlagom najjače zahvaćenih listova ide u prilog pretpostavci da su oni nekoć činili cjelinu. Za razliku od ostatka međzmue, većinom su ispunjeni prijepisima dokumenata od kojih su neki bez datuma, a oni datirani potječu iz razdoblja od 1747. do 1805. godine. Taj dio međzmue možda je bio osmišljen kao *sakk*, zbirka isprava koja je služila za vježbanje službene stilistike. U potpisima ispod dokumenata ponavlja se nekoliko imena. Većinu *arzova* potpisuje Jusuf, dizdar livanjske tvrđave,<sup>14</sup> a *temesuke* spahija Mehmed ili Muhamed, sin spahije Mahmuda. Uz ime spahije Mehmeda stoji i naslov *serbuljuka* (*buljubaše*), zapovjednika jedinice od

<sup>11</sup> Primjera radi, rukopis arapskog djela Muslihuddina Kninjanina *Poklon učiteljima i dar učenicima* načinjen je od najmanje triju vrsta papira (Paić-Vukić i Al-Dujaily, 2015: 137).

<sup>12</sup> Ishak b. Mustafa Jedžo-zade prepisao je u razdoblju od 1751. do 1782. niz djela iz arapske gramatike i tri zbornika fetvi; v. Ždralović (1988, sv. 2: 164-165).

<sup>13</sup> O tome više u: Paić-Vukić i Čatović (2015: 400-402)

<sup>14</sup> Arz je pismena predstava koju je pokrajinskom divanu ili Porti upućivao nadležni državni službenik s prijedlogom za nečije postavljanje u službu. Zapovjednik tvrđave, dizdar, podnosio je prijedloge za postavljanje tvrđavskih posadnika (prema: Gadžo, 2010: 33).

10 do 15 ljudi, a na dva mjesta naslov *mustahfiza*, pripadnika tvrđavske posade.<sup>15</sup> Ponegdje piše samo *bende* (rob) Mehmed, no ne mora značiti da je posrijedi ista osoba. To se ime nalazi i u potpisima privatnih pisama: *duanama*, koje sadržavaju molitve za primateljovo dobro, te *davetnama*, pozivnica za objed, proslavu sinovljeva obrezanja i dr. Mogu to biti prijepisi pisama koje je Mehmed doista slao, a možda je samo vježbao epistolografsku prozu, *inša*. Pretpostavku da je posrijedi vježba potvrđuje povremena upotreba riječi *falan* (taj i taj) umjesto imena mjesta ili osoba, zatim pisma koja potpisuju druge osobe, na primjer Ibrahim ili Hamid Muhamed, muftija livanjski, te objašnjenja pojedinih vrsta pisama, na primjer: „pozivnica koju osoba nižega upućuje osobi višeg statusa“ (list 159a).<sup>16</sup>

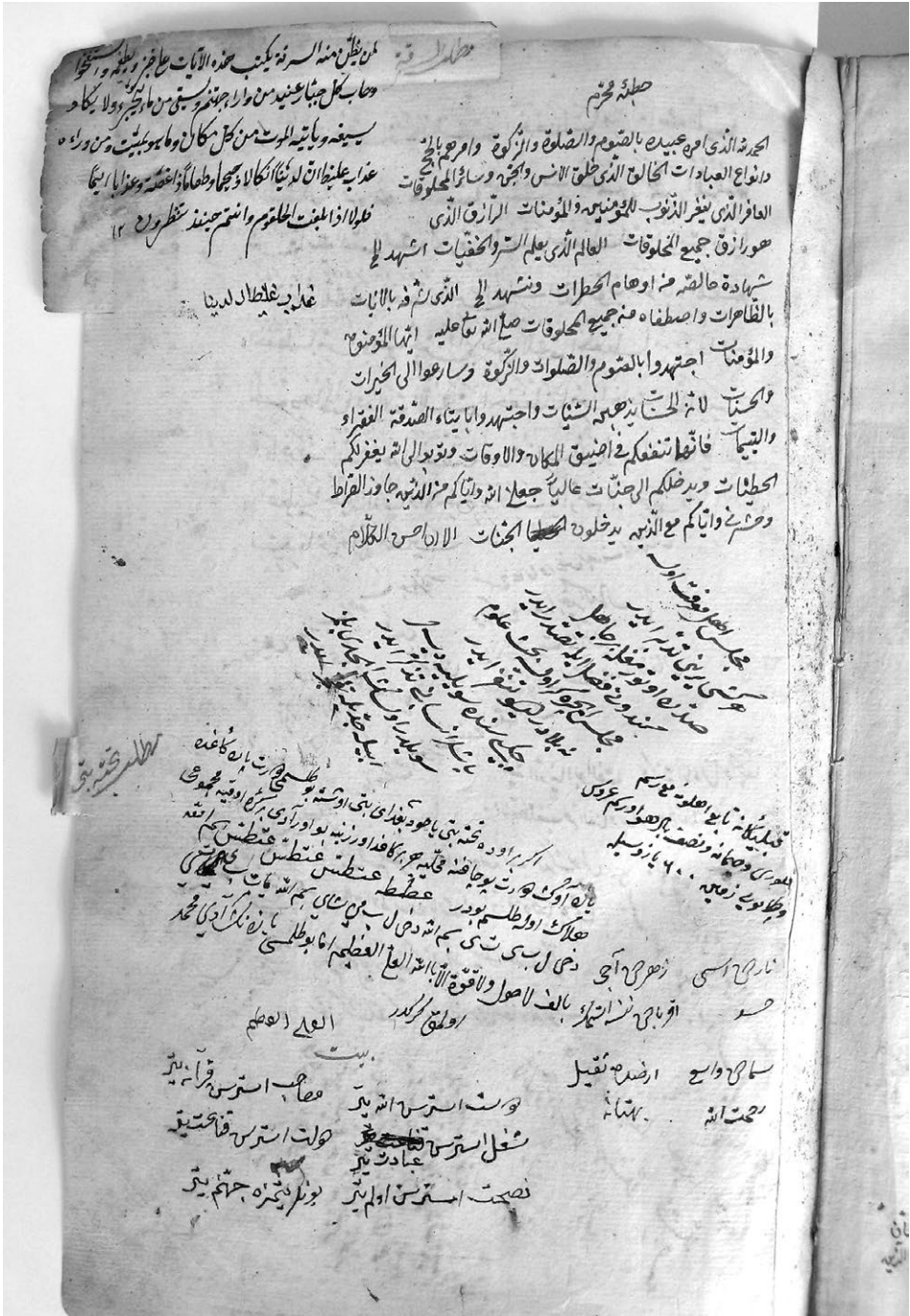
### 3.1.1. Skrb za kodeks i zapise

Ne zna se tko je i kada dao prevezati livanjsku međzmuu, ali jedno je sigurno: taj je vlasnik skrbio i za kodeks kao predmet i za upise u njemu. Iskrzane i poderane listove popravljao je lijepeći na njih papirnate trake. To je činio i neki od njegovih prethodnika, ali zakrpe su se mjestimično odlijepile pa nedostaju dijelovi tekstova koji su na njima bili napisani (list 5a, lijeva margina). Pri izradi novoga kodeksa knjižni je blok obrezan pa se moglo dogoditi da se prerežu tekstovi uz rubove stranica. Većinu je takvih zapisa vlasnik ili, što je vjerojatnije, knjigoveža prema vlasnikovim uputama, pomnjivo zaštitio presavivši prema unutra rubne dijelove listova na kojima se nalaze (list 51a, ilustracija 1; preklopljeni su dijelovi rastvoreni za potrebe snimanja). Po presavijenim odsječcima vidimo da su neki listovi bili za 3-4 cm duži i širi od sadašnjih dimenzija kodeksa. Na nekoliko mjesta zapisi uz rub ipak su prerezani, no ne može se znati je li to propust ili je posrijedi nešto što je vlasnik smatrao nevrijednim čuvanja.

<sup>15</sup> Objašnjenja vojničkih titula dana su prema Korić (2007: 151).

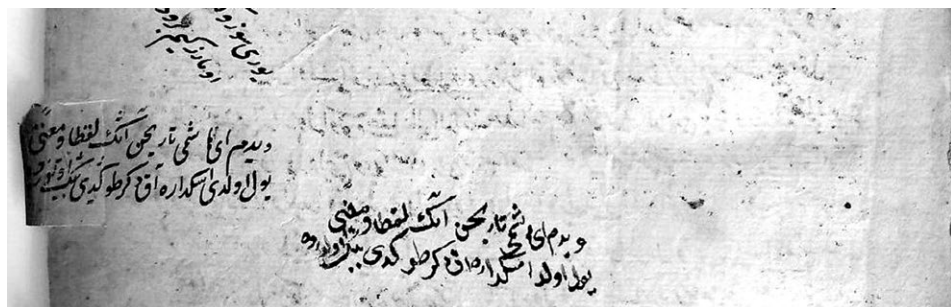
<sup>16</sup> Pisma toga podžanra nalaze se u mnogim epistolografskim zbirkama (Schmidt, 2010: 166).





Ilustracija 1, OZHAR 1469, list 51a

Rubni su zapisi katkad i prepisani na istoj stranici, bliže sredini. Na listu 58a prepisivač *tariha*, pjesme s kronostihom, oponaša prethodnikov duktus, no njegova je ruka manje vješta, a poneka pogreška otkriva da nije posve razumio stihove (ilustracija 2). Priložena snimka ilustrira i spomenutu relativnost središnjeg i marginalnog u međzmuama. Tarih je naime zapisan uz rub stranice dok je sredina još bila prazna. Da je središnji dio kasnije ispunjen kakvim tekstom, tarih bi se doimao kao marginalan upis.



Ilustracija 2, OZHA R 1469, list 58a (fragment)

U međzmu se ponegdje nalazi ružičastom ili ljubičastom tintom napisana riječ *maṭlab*, tema, osobito uz ljekovite i apotropejske zapise. Tako na listu 51a (ilustracija 1) uz zapis na arapskome za zaštitu od krađe stoji *maṭlab as-sariqa* (tema krađe), a uz savjet na turskome za istrebljenje stjenica piše *maṭlab-i tahta biti* (tema stjenica). U osmanskoj kulturi rukopisne knjige bilo je uvriježeno tako označavati temu teksta, no u međzmuama „svaštarama“ to se rijetko viđa. Katkad je napisana i riječ *bāb*, poglavlje, iako obično nisu posrijedi poglavlja nego kraći zapisi. Te su riječi pokazatelji vlasnikove/zapisivačeve knjižne kulture i nastojanja da „uredničkim“ intervencijama učini preglednijim sadržaj kodeksa.

### 3.1.2. Paleografski osvrt

S obzirom na to da datirani zapisi u livanjskoj međzmu potječu iz razdoblja od zamalo 160 godina, jasno je da ih je unijelo više ruku. Jedna je osoba zabilježila događaje u obitelji od 1647. do 1661. godine. Sličan sitan i uredan duktus nalazimo i u prijepisu Yazıcı-zādeova djela *Tahkīkāt* na listovima 108b–111b. Divanske pjesme na listovima 34a–39a, 40a, 58a, 107b i 143a–b, pisane sitnim, urednim *nestalikom*, možda također pripadaju najstarijem sloju kodeksa, za što ima indicija, ali ne i čvrstih potvrda. Naime, među zastupljenim pjesnicima nema ni jednoga koji je živio poslije 17. stoljeća. I spomenuti tarih na listu 58a sadržava vrlo ranu godinu, 1030. (1620/21), no to dakako ne mora biti i godina u kojoj je zapisan.

Dokumenti iz druge polovine 18. stoljeća pisani su uobičajenim osmanskim knjižnim pismom, *talikom*, a s istim se zapisivačem mogu povezati i apotropejski

i ljekoviti savjeti. Druga je ruka sličnim duktusom također pisala takve savjete, a razlika spram prethodne vidi se u ponavljanim pravopisnim i gramatičkim pogreškama. Primjerice, u riječi *dova* dodaje se grafem *w* poslije *d*, što se može vidjeti na listovima 101a–102b.<sup>17</sup> Toj drugoj osobi mogu se pripisati i talismanski crteži jer popratna objašnjenja sadržavaju riječi s istim pogreškama. Bez obzira na te manjkavosti, ujednačen, ispisan duktus u oba slučaja otkriva vještu ruku nekoga tko se vjerojatno svakodnevno bavio pisanjem, možda radeći u sudnici gdje su mu bili dostupni dokumenti. Na moguću pripadnost barem jednog zapisivača sloju uleme upućuju i drugi sadržaji zabilježeni *talikom* poput fetvi i propisa o nasljeđivanju.

Pri ispitivanju kodeksa za koje nema jasnih pokazatelja da ih je popunjavalo više osoba ne bi trebalo olako donositi zaključke o dvjema, trima... rukama koje su ih ispisivale. Mnogo je razloga zbog kojih se mijenja nečiji duktus: životna dob, raspoloženje, važnost koja se pridaje pojedinom tekstu, gladak ili hrpav papir, način na koji je zašiljeno pero, a posebno to što su različite vrste tekstova prepisivane raznim stilovima arapskog pisma od kojih svaki ima svoje grafijske osobitosti. Usporedba tekstova pisanih *neshijem* i onih pisanih *talikom* ne može dati pouzdan odgovor na pitanje je li posrijedi jedna ili više ruku jer potezi pera razlikuju se pri pisanju svake od tih inačica arabice.

Primjer olakog atribuiranja duktusa nalazimo u radu o medžmui koja je pripadala jednom amasijskom kadiji (Haase, 2011: 122-123). Prva je ruka, kaže se, pisala tečnim *talikom*. Netko drugi popunjavao je praznine između tekstova sitnim *rika* pismom, a treća je ruka pisala krutim uspravnim *neshijem*. Medicinske recepte na marginama pisane urednim, ali ne uvijek pravilnim *neshijem*, po Haaseu (2011: 122-123) je možda zabilježila žena (!). Više iskustva u istraživanju rukopisa odvratilo bi autora od tako proizvoljnih zaključaka. Jedna je osoba mogla pisati različitim stilovima arapskog pisma, recepti nipošto nisu bili isključivo ženska domena, a ni nepravilan duktus ne poznaje rodne razlike.<sup>18</sup> Kad bi se zaključivalo onako kako to čini Haase, reklo bi se da je livanjsku medžmuu popunjavalo najmanje desetero ljudi, no takvu je tvrdnju teško dokazati.

Ispitivanje druge bilježnice iz Akademijine Orijentalne zbirke, OZHA R 70, također pokazuje da smo na skliskom tlu pri nastojanju da pouzdano atribuiramo duktus u medžmuama. Traktati iz raznih znanosti u njoj su pisani urednim, sitnim *neshijem*, ljetopisne bilješke pomalo nemarnim *talikom*, a zapisi iz obiteljskog života krupnim *neshijem*. Podrobno ispitivanje kodeksa dovelo je do zaključka da je sve to pisao Travničanin Salih Muftić tijekom četrdesetak godina 18. stoljeća, od svojih

<sup>17</sup> Ostale gramatičke i pravopisne pogreške u talimanskim zapisima iz livanjske medžmue navedene su u radu „Protiv uroka...“; v. bilješku 7.

<sup>18</sup> Nije to jedina proizvoljnost u Haaseovom radu. Uvriježeni izraz „el-müvella hilâfeten“ (kadija u zastupstvu; zamjenik kadije), u njemu je pogrešno transkribiran i pogrešno preveden kao „zastupnik kalifata“ (Haase, 2011: 123).

školskih dana u istanbulskoj medresi do zrele dobi kada je bio muderis i muftija u Travniku.<sup>19</sup> Da nema njegovih potpisa, komentara i ostalih pokazatelja da je upravo on popunio cijeli kodeks, netko bi možda ustvrdio da su posrijedi najmanje tri ruke. Pri ispitivanju duktusa u medžmuama treba imati na umu i to da njihove vlasnike nisu obvezivala pravila koja su vrijedila za pisare. Oni su sebi mogli dopustiti i probe pera, i iskušavanje različitih inačica arapskog pisma, i nemar i nebrigu za to hoće li njihove zapise itko moći pročitati.

### 3.1.3 Čemu preuvezivanje?

Razmišljajući o povijesti livanjske medžmue i razlozima njezina raskoričenja i privezivanja novih svežnjića, prvo sam pretpostavila da je vlasnik odlučio zamijeniti dotrajali uvez pa je uzgred povećao broj listova. Sudeći po velikom broju upisa i iskrzanom papiru, medžmua se često koristila, pa se i uvez mogao pohabati i raspasti. Tu sam pretpostavku odbacila uvidjevši da je novonastali knjižni blok po svemu sudeći uvezan u stare korice. Nakon što je obrezivanjem smanjen format prvotnog knjižnog bloka, obrezane su i korice, i to neravno i nevješto, pa su sada nešto uže od listova. Rezanjem je odstranjen i dio koji koricama daje čvrstinu. Naime, knjigoveža bi pri izradi uveza preklopio rubove kožne presvlake prema unutarnjoj strani korica i preklopljeni dio zalijepio za podstavni list. Livanjskoj bilježnici sada nedostaju ti čvrsti rubovi korica pa su se podstava i koža razdvajale.<sup>20</sup> Usto, spoj kože koja pokriva hrbat i one na koricama netko je ojačao smeđim papirnatim trakama kakve su zalijepljene i u unutrašnjosti medžmue, i to ne mareći odveć za ljepotu kodeksa. Možda mu je bilo najviše stalo do toga da se medžmua ne raspadne.

Drugi razlog za preinake mogla je biti vlasnikova želja da nastavi pisati u bilježnici u kojoj je bilo preostalo vrlo malo slobodnog prostora. U tom slučaju ostaje nejasno zašto ni riječi nije zapisao na privezanim listovima. Zašto bi netko raskoričio kodeks, zakrpao oštećenja i potrudio se sačuvati upise koji bi pri smanjivanju formata bili prerezani, i sve to radi dvadeset tri nova lista na kojima nije povukao ni jedan potez perom? Za neke bosanske medžmue možemo pretpostaviti da su se prestale koristiti nakon austrougarske okupacije, kada je osmanska kultura izgubila dotadašnji društveni prestiž, no to se ne može poopćiti jer ima rukopisa iz Bosne u kojima se pisalo arabicom i u 20. stoljeću. Vjerojatno je da su medžmue duže čuvali i koristili pripadnici uleme, koji su i poslije okupacije, samo u smanjenom opsegu, nastavili obavljati svoje dužnosti i služiti se literaturom na arapskom i osmanskom jeziku. Pouzdana odgovora nema jer posrijedi su osobne bilježnice za čije ispisivanje, čuvanje i zanemarivanje postoje posve osobni, nama uglavnom nepoznati razlozi.

<sup>19</sup> Više o toj medžmui v. u: Paić-Vukić (2014).

<sup>20</sup> Ispitujući načine spajanja svežnjića, zakrpe na papiru i intervencije na koricama konzultirala sam se s kolegicom Editom Marojević, višom preparatoricom i restauratoricom-majstoricom u Arhivu HAZU, kojoj od srca zahvaljujem na pomoći.

#### 4. Zaključak

Otkrivanje povijesti livanjske medžmuae najavljeno naslovom ovoga rada nije urodilo koherentnom pripoviješću o tome kako je medžmua nastajala, tko ju je sve popunjavao i kako je prelazila iz ruke u ruku. Istraživanjem se uspjelo donekle rekonstruirati način na koji je od kodeksa izrađenog po svoj prilici sredinom 17. stoljeća nastao onaj koji je 1932. otkupljen za Akademijinu Orijentalnu zbirku. Pritom je izloženo mnoštvo pojedinosti koje zanimaju samo zaljubljenike u rukopisne knjige, dok će ostali čitatelji možda propitivati smisao „sitničavog“ zagledanja svojstava papira, korica i duktusa i praćenja tragova preinaka. Taj se nemali trud doima „isplativim“ kada je posrijedi primjerak nekog važnog djela, no treba li ga ulagati u ispitivanje osobnih bilježnica često nepoznatih nam vlasnika?

U odgovoru na to pitanje vraćam se tvrdnji o odsustvu paratekstova koji bi nam pomogli pojmiti značaj medžmuae za onoga tko je u njoj pisao i, šire gledano, značaj medžmuae u osmanskoj kulturi. Budući da zapisivači malokad spominju što ih je ponukalo na popunjavanje bilježnice, materijalnim se obilježjima utječemo kao svojevrsnim neverbalnim paratekstovima. Zakrpe na oštećenom papiru, pokazatelji truda uložena u izradu novog kodeksa i pomnja s kojom su listovi obrezivani kako bi se sačuvali rubni zapisi govore o važnosti koju su livanjskoj medžmui pridavali njezini vlasnici. Dodajući joj nove slojeve, pritom brižno čuvajući stare, oni su kroz stoljeće i pol stvarali jedinstven repozitorij pjesama, vjerskih rasprava, pripovijesti, dokumenata, zaštitnih zapisa i mnoštva drugih tekstova koji su kolali u onodobnoj Bosni.

Pri ovakvom se istraživanju izravan dodir s kodeksom pokazuje nezamjenjivim jer omogućuje uvide kakve digitalne snimke ne pružaju. Ne mislim samo na očitu nemogućnost da bez kodeksa u ruci odredimo vodene znakove i svojstva papira te zamijetimo sitne preinake poput presavijenih rubova, nego i na misaone i emocionalne procese što ih pokreću doticanje i prelistavanje. Istraživanjima već potvrđena razlika između mentalnih aktivnosti pri čitanju sa zaslona i onih koje potiče čitanje papirnate knjige zasigurno je još veća kada su posrijedi manuskripti jer njihovi su zapisi pred nama na izvornom papiru na kojem su minula stoljeća ostavila traga, i u izvornom obliku koji su im dale ruke davno umrlih ljudi. Steječemo dojam, pa makar i varljiv, da se zamišljajući te ljude nagnute nad rukopisom možemo vratiti u njihovo vrijeme. Uvećavanje snimaka pojedinih dijelova teksta svakako ima prednosti u odnosu na služenje povećalom koje pamtimo iz preddigitalnog doba, no u izravnom dodiru s kodeksom rađa se posebno uživljanje i zapitanost o sklonostima i težnjama onih koji su ga stvarali i njime se služili.

## Neobjavljeni izvori

Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu  
Orijentalna zbirka: OZHA R 70 i OZHA R 1469  
Središnja zbirka: R I a 120

## Literatura

- Adamović, M. (1996). *Die türkischen Texte in der Sammlung Palinić*. Göttingen: Pontus Verlag.
- Briquet, C. M. (1968). *Les filigranes: Dictionnaire historique des marques du papier dès leur apparition vers 1282. jusqu'en 1600 / avec 39 figures dans le texte et 16,112 facsimilés de filigranes*, sv. 3. Amsterdam: The Paper Publication Society.
- Carmassi, P. (2019). Book Material, Production, and Use from the Point of View of the Paratext. U R. Brown-Grant et al. (Ur.) *Inscribing Knowledge in the Medieval Book: The Power of Paratexts* (str. 304-330). Berlin/Boston: De Gruyter.
- Ciotti, G. i Lin, H. (2016). Preface. U G. Ciotti i H. Lin (Ur.) *Tracing Manuscripts in Time and Space through Paratexts* (str. VII-XII). Berlin/Boston: De Gruyter.
- Déroche, F. et al. (2005). *Islamic Codicology: An Introduction to the Study of Manuscripts in Arabic Script*, prev. D. Dusinberre i D. Radzinowicz, ur. M. I. Waley. London: Al-Furqan Islamic Heritage Foundation.
- Gacek, A. (2001). *The Arabic Manuscript Tradition: A Glossary of Terms and Bibliography*. Leiden/Boston/ Köln: Brill.
- Gadžo, A. (2010). Diplomatički dokumenti: arzuhali, mahzari, arzovi, ilami i sahha-bujuruldije – molbe, žalbe, kolektivne predstavke, prijedlozi, izvještaji i sahha-bujuruldije. *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, 31, 5-44.
- Genette, G. (1997). *Paratexts: Thresholds of Interpretation*, prev. J. E. Lewin. Cambridge: Cambridge University Press.
- Haase, C-P. (2011). Marginal notes from the daily work of an Anatolian qadi in the early 19<sup>th</sup> century according to ms. ori Kiel 316. U A. Görke i K. Hirschler (Ur.) *Manuscript Notes as Documentary Sources* (str. 121-124). Beirut: Orient-Institut Beirut.
- Korić, E. (2007). Fortifikacijski kompleks Banje Luke u XVI stoljeću. *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 56, 145-158.

- Paić-Vukić, T. (2014). „Zbirka lijepih i mudrih misli slađa je od kadaifa”. Što nam osmanske osobne bilježnice govore o čitanju?. *Književna smotra*, XLVI, 173(3), 65-70.
- Paić-Vukić, T. i Čatović, A. (2015). Meraki: sumrak divanske književnosti u Bosni. *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 64, 399-420.
- Paić-Vukić, T. i Al-Dujaily, L. (2015). Pedagoški i moralno-didaktički zbornik Muslihuddina Kninjanina iz 1609. godine: rukopisi arapskog izvornika i osmanskog prijevoda. *Zbornik Zavoda za povijesne znanosti Odsjeka za povijesne i društvene znanosti HAZU*, 33, 133-162.
- Popara, H. (2007). Idžazetname u rukopisima Gazi Husrev-begove biblioteke: prilog proučavanju historije obrazovanja u BiH. *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, 25-26, 5-44.
- Schmidt, J. (2010). First-Person Narratives in Ottoman Miscellaneous Manuscripts. U R. Elger i Y. Köse (Ur.) *Many Ways of Speaking About the Self: Middle Eastern Ego-Documents in Arabic, Persian and Turkish (14th–20th Century)* (str. 159-170). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Traljić, S. M. (1954). Palinićev bosanski zbornik. *Zbornik Historijskog instituta JAZU*, 1, 169-187.
- Witkam, J. J. (1995). The human element between text and reader: the *ijaza* in Arabic manuscripts. U Y. Dutton (Ur.) *The Codicology of Islamic Manuscripts: Proceedings of the Second Conference of Al-Furqan Islamic Heritage Foundation, 4-5 Dec. 1993* (str. 123-136). London: Al-Furqan Islamic Heritage Foundation.
- Ždralović, M. (1988). *Bosansko-hercegovači prepisivači djela u arabičkim rukopisima*, 2 sv. Sarajevo: Svjetlost.

## **Codicological Examination of a *Mecmua* from Livno: Uncovering the History of the Manuscript**

The paper presents a fragmentary history of an Ottoman personal notebook (*mecmua*) from Bosnia, most probably from the town of Livno, based on codicological analysis. The *mecmua* has several layers, the oldest dating from the mid-seventeenth century. Inspecting the characteristics of the paper and ductus, and the alterations made by the owner(s) – binding multiple fragments into a single unit, carefully trimming sheets of paper in order to preserve the texts on the edges – led to conclusions, assumptions and unanswered questions about how the *mecmua* acquired its current scope and contents. The research confirmed that hands-on inspection of manuscript books provides some invaluable insights that cannot be gleaned from digital representations.

*Key words:* *mecmua* from Livno, codicological analysis, history of the codex, seventeenth and eighteenth centuries